

Karen M. Kern, *The Prohibition of Sunni-Shi'i Marriages in the Ottoman Empire: A Study of Ideologies*,

Doktora Tezi, New York: Columbia University, 1999, III+197 sayfa.

Abdurrahman ATÇIL*

Bu çalışmada, Karen M. Kern, Osmanlı-İran siyasi ilişkilerinin belirlediği Osmanlı ideolojik oluşumlarının XVI. yüzyılın başından XX. yüzyılın başına kadar olan gelişimini incelemektedir. Kern'e göre, ilişkilerle birlikte ideolojiler de evrilmiştir, ama evrenselci meşruiyet ideolojisi ve İranlıların inançlarını doğru inançtan sapmış olarak görme ideolojisi hep var olmuş ve Sünni-Şii evliliklerinin yasaklanmasına temel teşkil etmiştir. Kern, Osmanlıların İslam dünyasında liderlik konumu için XVI. yüzyılda Safevilerin meydan okumasına karşı ürettikleri bu ideolojileri İran'la ilişkilerin normalleşmeye başladığı XVIII. ve XIX. yüzyıllarda da jeopolitik nedenlerle yeniden gündeme getirdiklerini ve kullandıklarını savunmaktadır.

Kern, Osmanlı-Safevi çekişmesini ve bunun doğurduğu teolojik polemik tartışmadan önce, Osmanlı İmparatorluğu'nda XIII.-XV. yüzyıllarda ortodoksluk-heterodoksluk tartışmasına kısaca değinmektedir. Kern'e göre, XIII. ve XIV. yüzyıllarda bunların bir tanımı yapılmamıştı ve Cemal Kafadar'ın ifadesiyle "titiz bir şekilde ortodoksluğu tanımlamaya ve katı bir şekilde uygulamaya çalışan bir devlet yoktu" (s. 20). Osmanlılar, XV. yüzyılda, ortodoksluğu ve heterodoksluğu tanımlamaya giriştiler ve Hanefî mezhebini ortodoksluk olarak belirlediler. Bu ortodoksluk tanımına ilk karşı koyuşlar tarikatlerden geldi. Bunların bazıları Şeyh Bedrettin isyanında olduğu gibi şiddetle bastırıldı; diğer bazıları Bayramî tarikatında olduğu gibi ortodoks inançla uyumlu hale getirilerek devletin hizmetine sokulmaya çalışıldı. XVI. yüzyılın başında Safeviler İran'da hakimiyeti ele geçirdiklerinde, Osmanlılar ortodoksluk-heterodoksluk tanımında epey yol almışlardı.

Osmanlılar, Safevilere bağlılık gösterenleri "kızılbaş" diye isimlendiriyorlardı. XVI. yüzyılda kızılbaşlara karşı yayımlanan fermanlar ve fetvalar, onları din dışına çıkarmakla suçlamış ve Osmanlı'nın ortodoksluk tanımını epeyce belirginleştirmişti. 1514'te, Çaldıran savaşından önce, I. Selim, Şah İsmail'e gönderdiği mektupta onu Kuran'a saygı göstermemek, camileri yıkmak ve masum Müslümanları öldürmekle suçlamış ve ona karşı savaşmanın dinî bir görev olduğunu ifade etmişti. Aynı zamanda kızılbaşların kafir olduğunu ve onlara karşı savaşmanın dinen doğru olduğunu ifade eden fet-

* Chicago Üniversitesi, Yakın Doğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü, Doktora Öğrencisi.

valar da yayımlanmıştı. 1511-1512 Şah Kulu isyanı sırasında, kızılbaşlar hakkında Molla Hamza tarafından verilen fetvada şöyle denmektedir: “Dahi nikahları gerekse kendülerinden ve gerekse gayrıdan alsunlar batıldır; dahi bunlar kimseden miras yemek yoktur ve bunların ricallerin katl edip...” Kern, bu fetvaya dayanarak XV. yüzyılda Sünni-Şii evliliklerinin yasaklandığını savunmaktadır.

Kern, Sünni-Şii evliliklerinin yasaklanmasını genel Osmanlı ideolojisi içerisinde açıklamaya çalışmaktadır. Ona göre, Şah İsmail, VII. İmam Musa el-Kazım'ın soyundan geldiğini iddia edip, İslam dünyasının liderliğinin kendi hakkı olduğunu iddia edince, Osmanlılar, halifelüğün Abbasi halifesinden I. Selim'e aktarıldığını iddia ettiler. XVI. yüzyılda ve gerektiği kadar sonraları Osmanlı padişahları bu unvanı kullandılar. Halife unvanı sayesinde Sünni İslam'ın liderliğini elde eden Osmanlılar, Şiiliği temsil eden Safevileri tanımama yolunu seçtiler. Kern'e göre bunun önemli bir göstergesi, kapitülasyonlara göre Avrupa ülkeleri vatandaşlarına Osmanlı toprağında kendi hukukuna göre yargılama hakkı verilirken, İran vatandaşlarına böyle bir hakkın tanınmamasıdır. Kern, Sünni-Şii evliliklerinin yasaklanmasını da Safevileri tanımama politikasının bir parçası olarak görmektedir.

Osmanlılar, Safevileri 1722'de çöküşlerine kadar tanımadı. Bir karışıklık döneminden sonra Afganistanlı bir Sünni olan Eşref Han, İran'ı hakimiyeti altına aldı. Kern'e göre, bu tehlikeye karşı III. Ahmet, halife unvanını yeniden gündeme getirmişti. Hukuken kızılbaşlar mülk edinme hakkına sahip olmadıklarından –çünkü Osmanlılara göre onlar mürteddiler- Eşref Han kimseye ait olmayan toprağı ele geçirdiğini iddia ediyor ve Osmanlıların kendisini tanımamasını istiyordu. Bu arada, Eşref Han, Osmanlıların İran'daki karışıklık döneminde ele geçirdikleri toprakların da iadesini istiyordu. Osmanlı uleması konuyu tartıştı, ülkeleri Hind Okyanusu gibi doğal bir engel ile birbirinden ayrılmadıkça aynı zamanda iki imamın olmayacağına ve Eşref Han'ı hakkı olmayan toprağı gasp eden kimse ilan ederek ona karşı savaş açılmasına karar verdi.

Eşref Han, Nadir Şah tarafından devrildi. 1746 yılında Nadir Şah ile Osmanlılar arasında imzalanan antlaşmaya göre Osmanlılar, İran Şahı'nı bağımsız bir hükümdar olarak tanımıştı. Antlaşma, Osmanlı Devleti ve İran'dan “iki devlet” olarak bahsetmiş, İranlılara Bağdat üzerinden hacca gitme hakkı tanımış ve Irak'taki kutsal mekanları ziyaret hakkı vermişti. İlk defa İranlı esirler kafir muamelesi görmüyorlardı.

Kern, merkezî yönetim seviyesindeki bu gelişmelere ve Şeyhülislam fetvalarında bir daha ele alınmamasına rağmen yerel idare seviyesinde Şii-Sünni evliliği yasağının devam ettiğini ifade etmektedir. Hac kervanını kaçıran İranlı hacılar Şam'da bir sonraki yılı bekliyorlardı. Birçoğu da orada yerleşip evleniyordu. Sünni olan Şam halkı bundan rahatsız oluyordu. Bunun üzerine müftü Ali al-Murâdî, Sünnilerin Rafizilerle evliliğinin sahih olmadığı hakkında *al-Ravd al-râid fi adem sihhat nikah ahl al-sunna li'l-ravafiz* isimli bir risale kaleme aldı. Buna dayanarak Kern, evlilik yasağının devam ettiği kanaatini taşımaktadır.

Kern, XIX. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlıların milliyetçilik hareketlerinden haberdar olduklarını ve devletin meşruiyet temelini yeniden tanımlama çabasında olduklarını ifade etmektedir. Devletin dinî ve etnik açıdan çeşitli unsurlarını, “Osmanlı vatandaşı” olmak temelinde birleştirmeyi tasarlamışlardı. Tanzimat Fermanı ve daha

sonraki reform girişimleri Osmanlılık prensibinin yerleştirilmesi için atılmış adımlardı. Osmanlı İmparatorluğu milli-devlete dönüşüyordu. Bu, Osmanlı-İran ilişkilerine de yansımıştı. 1823 ve 1848 senelerinde imzalanan Osmanlı-İran antlaşmalarında ümmet kelimesi kullanılmamış, İranlılara da Avrupa devletleri gibi kapitülasyonlar verilmişti.

Kern'e göre, Osmanlı milli-devlet şekline dönüşümü ile zıtlık arz eden bir gelişme, 1822'de, II. Mahmut'un, İran vatandaşları ile Osmanlı vatandaşları arasındaki evliliklerin bir "buyruldu" ile yasaklanmasıdır. Bu buyruldu dinî retorik kullanılmıştı. İranlıların cahil oldukları, doğru yoldan saptıkları belirtilmişti. Kadıların ve imamların evlilikleri çok yakından takip etmeleri istenmiş, Osmanlı kadınlarının İranlılarla evlenmesine izin verenlerin cezalandırılacağı ifade edilmişti. Yasak sadece kadınları kapsamaktaydı.

Kern, bu buyrulduyu çok çeşitli eğilimlerin bir göstergesi olarak sunmaktadır. Ona göre bu buyruldu, ilmiye bürokrasisi üzerinde sultanın hakimiyetinin şimdiye kadar kabul edilenden daha geriye gittiğini göstermektedir. Çünkü, II. Mahmut, bu buyruldu ile özel hukuk alanında düzenleme yaparak şeyhulislamın yetkili olduğu alana müdahale etmiştir. II. Mahmut, modernizasyon projesinin bir parçası olarak ulemayı kontrol altına alırken, onların işbirliğine ve onların temsil ettiği ideolojiye de ihtiyaç duymuştu. Bunun için onları bu kanunun uygulanmasında yetkili kıldı. Kern'e göre, buyruldu dinî retorik kullanılması nedeniyle, değişim olurken eskinin devam ettiği hissini vermektir. Osmanlı sultanı olarak İslam dünyasında artık tek hakim olmadığını siyasî olarak kabul etse de, daha önceki yüzyılların evrenselci ideolojik söylemini devam ettiriyordu.

1869'da, Osmanlı Vatandaşlık Kanunu [*Teb'îyyet-i Osmaniyye Kanunnamesi*] yayımlandı. Bu kanuna göre Osmanlı vatandaşı olan kadın, başka ülke vatandaşı bir erkekle evlediği zaman, o ülkenin vatandaşlığına geçmiş oluyordu. Bu evlilikten doğan çocuklar da, babalarının vatandaşı olduğu ülkenin vatandaşı sayılıyorlardı. Bunun tek istisnası İranlılardı. 1874 yılında yayımlanan bir nizamnameye göre Osmanlı vatandaşı olan kadın, İranlı bir erkekle -yasağa rağmen- evlenmiş olsa, kadın ve çocuklar Osmanlı vatandaşı kabul edilecek, askerlik, vergi ve diğer malî yükümlülüklerden sorumlu olacaklardı.

Kern, 1822 ve 1874 yılındaki evlilik yasağını Irak'ta Şiiğe ihtidalar çerçevesinde değerlendirmektedir. Nadir Şah ile birlikte İran ile ilişkiler normalleşmeye başlayınca Şii ulema, Irak'taki kutsal mekanlara, Necef, Kerbela, Kazımeyn ve Samarra'ya akın etmişler ve bu şehirler Şii akademik çalışmalarının merkezi olmuştu. Bu ulemanın gayretleriyle Irak'taki halk Şiiğe ihtida ettirilmişti. Şiiğe ihtida eden kişiler, İran Şahı'nın yönetimini, Osmanlı yönetimine tercih ediyorlardı.

Osmanlılar Irak'taki bu gelişmelerin farkındaydılar. Bölgedeki memurların ve özellikle durumu araştırması için gönderilmiş memurların raporlarında, eğitimsizlik bu durumun temel sebebi olarak gösterilmişti. Sünni ulemanın elindeki vakıf gelirlerine merkezi otorite tarafından el konulmuştu. Diğer taraftan, Şii ulemayı, İran devleti ve Kuzey Hindistan'daki Şii devleti malî olarak desteklemekteydi. Sonuç olarak Sünni eğitimi çökerken, onun yerini Şii eğitimi almıştı. Irak'ta Şii yükselişini durdurmak isteyen

Osmanlı yönetimi, bu bölgeye camiiler, medreseler yapılmasına girişmiş ve misyoner gibi Sünniliğe ihtida için çalışmak üzere özel olarak yetiştirilmiş ulemayı bölgeye göndermeyi düşünmüştü. Ayrıca Şii çocukları alarak İstanbul'da eğitmek fikri de kabul görmüştü.

Bu çerçevede İranlı erkekler ve Osmanlı vatandaşı kadınlar arasındaki evliliğin, Osmanlı için tehlikeli sonuçları olacağı düşünülmüştü. Herşeyden önce, Osmanlı idaresi, diğer bölgelerde olduğu gibi başka ülkenin vatandaşlığını kazanıp kapitülasyonlar sayesinde imtiyazlı konum elde eden bir grubun ortaya çıkmasından korkmuştu. Bu grup, kapitülasyonlar sayesinde askerlik yapmayacak ve malî yükümlükleri olmayacaktı. Ayrıca miras yoluyla Osmanlı malvarlığı İranlılara geçecekti. Bu evliliklerin yasak olduğunu tekrarlayan bir belgede, diğer ülke vatandaşlarıyla evliliklerin, Osmanlı vatandaşlarının o ülke kadınlarıyla evlilikleriyle dengeleneceği belirtilmişti. Herhalde İranlılarla durumun dengelenemeyeceği düşünülüyordu. İranlılarla evliliğin yasaklanmasının bir sebebi de, bunun özellikle Irak bölgesini ilgilendirmesi ve burada Osmanlı hakimiyetini hepten zayıflatacağı endişesi olmalıdır.

Kern, bu yasağın uygulanması için alınan önlemler ve karşılaşılan zorluklardan ayrıntılı bir şekilde bahsetmektedir. Yasağa rağmen evlenenler için uygulanan yaptırım, evlenen çiftlerin ve çocuklarının sınır dışı edilmesiydi. Yeniden Osmanlı topraklarına döndükleri takdirde çocukları askerlikle yükümlü oluyordu. İran Büyükelçiliği bu kanunları değiştirmek için girişimlerde bulundu. Osmanlı idaresi, 1887'de, sadece 1874'ten önce doğmuş çocukların askerlikten muaf olduğunu kabul etti. Ayrıca İran Büyükelçiliği evlenen çiftler sürgünden döndüklerinde de Osmanlı vatandaşı kabul edildiklerinden evlilik yasağının anlamsız olduğunu ve kaldırılması gerektiğini savunuyordu. Bu da kabul gördü ama uygulamaya konulamadan imparatorluk çöktü. 1826'da Türkiye Cumhuriyeti bu yasağı kaldırdı.

Kern, bu çalışmada, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan II. Mahmut'un buyuruldusunu ve konuyla ilgili imparatorluğun son elli yılına ait belgeleri kullanmaktadır. Bunlar haricinde akademik literatüre ve bazen bunlardaki birinci el belgelere dayanarak anlatımını oluşturmaktadır.

Kern, dörtyüzyıldan daha fazla bir süre Osmanlı-İran arasında sınır problemleri olduğunu, bunun dinî retorikle bezenmiş evrenselci bir ideoloji ile desteklendiğini ve bu ideolojinin Sünni-Şii evliliklerinin yasaklanmasına temel teşkil ettiğini savunmaktadır. Bu tezler daha rafine hale getirilebilir. Kern, "İranlı" ve "Şii" kelimelerini birçok yerde eş anlamlı olarak kullanmaktadır. Kern'in daha detaylı olarak incelediği XIX. yüzyıldaki yasaklarda, Osmanlı vatandaşı kadın ile İran vatandaşı erkek arasındaki evlilik ele alınmıştır. Bu yasak özellikle imparatorluğun doğu sınırlarındaki gelişmelere bir önlem olarak düşünüldüğünden, İranlıların çoğunlukla bölgede yaşayan Osmanlı vatandaşı Şiiilerle evlendikleri düşünülebilir. Bu durumda kanun, Şii'nin Şii ile evlenmesini yasaklamıştır. Kern'in bir istisna olarak zikrettiği bir örnekte de görüldüğü gibi, bu yasak İranlı Sünnilerin de Osmanlı kadınlarıyla evlenmesini yasaklamaktadır (s. 150). Dolayısıyla Sünni-Şii evliliklerinin yasaklandığı sonucunu çıkartmak mümkün değildir. Zaten Fetvahané'nin yayımladığı bir fetvada Sünni erkeğin Şii kadınla ve Şii erkeğin Sünni kadınla evliliğinde dinî açıdan bir problem olmadığı da ifade edilmişti (s. 151). Diğer ülkelerin Müslüman vatandaşları Şii olsun, Sünni olsun Osmanlı vatan-

daşı kadınlarla evlenme hakkına sahipti. Burada söz konusu olan evlenen kişilerin mezhebi değil, hangi ülkenin vatandaşı olduklarıydı.

Bu evlilik yasağı malî ve askerî açıdan vatandaşlarına eskisinden daha çok ihtiyaç duyan modern devletin, vatandaşlarını kaybetmeme ve bu evlilikler özellikle bir bölgeyi ilgilendirdiğinden toprağını kaybetmeme refleksi olarak değerlendirilebilir de, Osmanlılar buna dinî ve geleneksel bir hava vermek istiyorlardı. Örneğin, yukarıda bahsedilen Şii erkeklerle Sünni kadın arasındaki evliliğin geçerli olduğunu açıkça ifade eden fetvanın devamında, halifelere küfredenlerle ve yanlış yola sapanlarla evliliğin caiz olmadığı ifade edilmektedir. Bürokrasi, o zaman İran ile “düşmanca ilişkiler devam ettiğinden”, bu fetvanın İranlı erkeklerle Osmanlı kadınları arasındaki evlilikleri desteklediğini düşünmüştü. İran Büyükelçiliği bu yasağın kaldırılmasını istediğinde; bu yasağın, I. Selim'den beri devam ettiği, II. Mahmut'un bunu devam ettiren bir ferman çıkardığı, Tanzimat'tan sonra da bu yasağın gerekli olduğunun anlaşıldığı, çünkü birçok Osmanlı Müslüman kadının çocuklarını askerlikten kurtarmak için İranlılarla evlendikleri ifade edilmisti (s. 145-146).

Kern, “İranlı” kelimesini “Şii” diye tercüme ettikten sonra muhtemelen belgelerdeki bu ifadelerden etkilenererek, XIX. yüzyıldan önce bu yasağın izini aramış olmalıdır. Kern'e göre, XIX. yüzyıldan önce yasak sadece kadınları değil, erkekleri de kapsamaktadır. Kern'in XVI. yüzyıldaki yasağa delil olarak gösterdiği Molla Hamza'nın yukarıda bahsedilen fetvasında, kızılbaşlar, Şii olarak değil, mürted olarak değerlendirilmiştir. Çünkü İslam hukukuna göre dinden dönen boşanmış olur ve ona kimse mirasçı olamaz.¹ Ebussuud da fetvalarında kızılbaşları aynı şekilde değerlendirmektedir. Ona göre de kızılbaşlar mürteddir.² Bu fetvalarda asıl amaç, İran'a karşı Osmanlı seferini meşrulaştırmaktır. Kızılbaşların mürted olduğu ispatlandığı zaman, Osmanlılar'ın onlara karşı savaşması dinen bir zorunluluk oluyordu. Kızılbaşların kadınlarının boş olması iddiası mürted yaftasının bir sonucuydu. Burada Sünni-Şii evliliklerinin söz konusu olduğunu düşünmüyorum. Ebussuud kızılbaşların Şii olmadığını açıkça ifade etmektedir.³ Çünkü onları Şii olarak kabul etmek, Osmanlı seferinin meşruiyetini şüpheli hale getirecekti.

Kern, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda bu yasağın -en azından yerel seviyede- devam ettiğini ifade etmektedir. Bunun için sadece bir tek kanıt bulabildiğini ve araştırılırsa başka kanıtlar da bulunabileceğini söylemektedir. Bu kanıt, yukarıda bahsedilen Şam Müftüsü Ali Murâdî'nin risalesidir. Bu risalenin iki yazması Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.⁴ Risalenin içeriği hakkında adının işaret ettiğinden ve Abdul-Karim Rafeq'in yorumundan başka bir şey bilmiyoruz. Risalenin ismi Rafizilerle Sünnilerin evliliğinin geçerli olmadığını ifade etmektedir. Fakat yazarın Rafizi tanımlamasıyla kimi kastettiği risale okunmadan bilinemez. Rafeq bu risalenin Sünni-Şii evliliklerinin geçersizliği hakkında olduğunu ifade etmektedir. Bu risale Şii-Sünni evlilikle-

1 Joseph Schacht, *An Introduction to Islamic Law*, Oxford: The Clarendon Press, 1964, s. 139 ve 165.

2 Mehmet E. Düzdağ, *Şeyhulislam Ebussuud Efendi Fetvaları Işığında XVI. Asır Türk Hayatı*, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1972, s. 112.

3 A.g.e., s. 110.

4 Abdul-Karim Rafeq, *The Province of Damascus 1723-1783*, Beyrut: Khayats, 1966, s. 60.

rini yasaklamış olsa bile, belirli bir bölgede sadece iki nüshası tespit edilen bir risaleye dayanarak ikiyüzyıllık bir dönem için sonuç çıkarmak çok sağlıklı olmasa gerek.

Eserin başlığında ifade edildiği gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda Sünni-Şii evliliği yasağı muhtemelen hiçbir zaman olmadı. Kern, İran vatandaşı erkeklerin Osmanlı vatandaşı kadınlarla evlenmesinin XIX. yüzyılda yasaklandığını göstermiştir. Fakat bu, dinî-hukukî bir yasak olmaktan çok idarî bir yasaktı. Evlenenlerin evliliği hukuken geçerli sayılıp sürgün edilmeleri de bunu göstermektedir. Bu yasağı Kern'in ifade ettiği gibi eski yasağın devamı olarak görmek yerine, eski ideolojik retorikle desteklenen bir yasak olarak görmek daha doğru olabilir.

Kern, Osmanlı-İran ilişkilerinde Osmanlı'nın evrenselci iddialarını, daha sonra bu iddiaların zayıflamasını ve en son olarak evrenselci iddiaların -izleri kalsa da- terk edilmesini ve buna paralel olarak Osmanlı'nın politikasını değiştirmesini anahatlarıyla özetlemiştir. Fakat bu kadar uzun bir dönemi incelemenin bazı önemli ayrıntıları gözden kaçırmak gibi bir tehlikesi de bulunmaktadır. Son Abbasi halifesi III. Mütevekkil'in, halifeliği I. Selim'e nakletmesi konusu akademik olarak tartışılıp bu olay çağdaş kaynaklarda yer almadığından gerçek olmadığı yaygın kanı olmasına rağmen Kern, hiçbir kaynak ve kanıt göstermeden nakil olayına gerçek gibi işaret etmiştir. Kern'e göre, Osmanlılar bundan sonra halife unvanını kullanmaya ve evrenselci iddialarda bulunmaya başlamışlardır. Osmanlılar Mısır'ın ele geçirilmesinden önce de halife unvanını kullanıyorlardı.⁵ Ama XVIII. yüzyıla kadar bu unvanı siyasî bir hakkın temeli olarak kullanmadılar. Bu durumda Osmanlıların evrenselci iddialarının kaynağını halife unvanında değil, sahip oldukları güç ve yönetim kabiliyetinde aramak daha doğru olabilir.

Kern'in bu çalışması özellikle 1874'ten sonra Osmanlı vatandaşı kadınların İran vatandaşları ile evliliğinin yasaklanması ve bunun uygulanmasında karşılan problemler konusunda değerli veriler içermektedir. Diğer bölümler büyük oranda konuyla alakalı ikincil literatürün bir kısmına dayalı olarak oluşturulmuştur. Konuyla alakalı birçok çalışması olan Ahmet Yaşar Ocak'a çalışmada hiçbir referansın olmaması ilginçtir. Çalışmanın başlığının ve birçok yerde çıkarımlarının gözden geçirilmesi gerektiğini düşünüyorum.

5 Mustafa Alkan, *Osmanlılarda Hilafet*, İzmir: Çağlayan Yayınları, 1997, s. 96-97.